

Գարրիելի, Բրաւիոնի, որոնք հիւրոսարար զուգիւր են կոիվների ընթացքում⁶², Ըստ ավանդության այդ ժամանակ նշանոցների ձեռքով նահատակվել է նաեւ մեծ բանաստեղծ Սայաթ-Նովան:

Յոթ օր քաղաքը թալանելուց, տվերելուց, հրկիւղելուց և բնակչությանը կոտորելուց հետո, շահի զորքերը՝ հարուստ ավարով և հաղարավոր գերիներով ծանրաբեռնված, շարժվում են դեպի Գանձակ, իսկ հետո՝ Մուղանի գաշտ և բանակ դնում այնտեղ:

Հարկ է նշել, որ գերիների մեջ բավականին մեծ թիվ են կաղմել հայերը⁶³:

Աղա Մուհամադ շահի այս արշավանքը մի սոսկալի դժբախտություն էր անդրկովկասյան ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների ու ադրբեջանցիների կյանքում: Առանց այդ էլ ներքին կոիվներից քայքայված բնակչությունը կրեց ավելի ահապոր և կործանիչ մի հարված: Նրանցից տասնյակ հազարավորներ սպանվեցին կամ գերի տարվելով վաճառվեցին հեռավոր երկրներում: Այդ դժբախտություններին հաջորդեցին սովն ու համաճարակները:

Աղա Մուհամադ շահի 1795 թվականի արշավանքը Երևանի խանության համար ունեցավ այն հետեանքը, որ նա դուրս եկավ արևելավրացական թագավորության վասալությունից և կրկին դարձավ պարսից պետության սահմանամերձ կուսակալություններից մեկը:

5. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԽԱՂԱՑՈՒՄԸ

Աղա Մուհամադ շահի արշավանքը խիստ թուլացրել էր Ռուսաստանի հեղինակությունը Անդրկովկասում և պայմաններ ստեղծել Իրանի կենտրոնական իշխանության ամրապնդման համար, ուստի ռուսական կառավարությունը 1795 թվականի հոկտեմբեր ամսից սկսում է շահի դեմ արշավելու պատրաստություն տեսնել:

1795 թվականի հոկտեմբերի 18-ին Պետական խորհուրդը գեներալ Գուդովիչին կարգադրում է ամեն բան անել Վրաստանը և Ռուսաստանին հավատարիմ խանությունները Աղա Մուհամադ շահի հարձակումներից ազատելու համար: Պետական խորհրդի որոշման մեջ Արարատյան երկրի մասին ասված էր, թե նպատակահարմար չէ այնտեղ զորք ուղարկել, որովհետև Երևանի խանը Վրաստանից կախյալ է եղել և շատ հնարավոր է, որ Անդրկովկասում ռուսական զորքերի հայտնվելուց հետո, Երևանը կամավորապես կենթարկվի վրաց թագավորին: Բացի դրանից, զորքեր չուղարկելով այնտեղ, կարելի էր խուսափել թուրքերի հետ հնարավոր բախումներից⁶⁴:

Սակայն Պետական խորհուրդը սխալվում էր կարծելով, թե երբ ռուսները հայտնվեն Անդրկովկասում, Երևանը նորից կենթարկվի Վրաստանին: Բանն այն է, որ Իրանի կենտրոնական իշխանության տիրապետությունը Երևանի վրա բավական ամրապնդվել էր: Շահը իր մարդկանցից մեկին՝ Թավաթյալի խանին, 400 զինվորներով բերդապահ էր կարգել Երևանում⁶⁵, և դրանով խիստ

⁶² Տե՛ս «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 367:

⁶³ Տե՛ս Վ. Ս. Խալաբադյան, «Բրիտիսի հայ մատենագրության մեջ (սկզբից մինչև XVIII դարի վերջը)», Երևան, 1958, էջ 164:

⁶⁴ Տե՛ս Н. Дубровин, История войны..., т. III, էջ 67:

⁶⁵ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 4331, էջ 89ր:

հսկողությունը վահմանել Մուհամադ խանի վրա: Ուստի, անկախ այն բանից, որ խանի համար Վրաստանի ղերիշխանությունը գերադասելի էր Աղա Մուհամադ շահի տիրապետությունից, նա ի վիճակի չէր առանց պրսի օգնության որևէ բայլ կատարելու:

Ռուսաց կառավարության որոշմամբ 1795 թվականի դեկտեմբերին Թիֆլիս է ժամանում 2000 հոգուց բաղկացած ռուսական մի ջոկատ՝ Վրաստանը Աղա Մուհամադ շահի նոր ոտնձգություններից պաշտպանելու համար:

Ռուսական հրամանաարությունը որոշել էր արշավանքը սկսել 1796 թ. վաղ գարնանը: Ռազմական գործողությունները ծավալվելու էին երկու կողմից՝ Կասպիականի ափից և Վրաստանից: Կոմս Զուբովի զորքերը Կասպից ծովի ափերով շարժվելու էին դեպի հարավ և Բաքվում միանալու էին նավատորմի հետ: Իսկ Վրաստանում եղած զորքերը, որ երկու գումարտակից ղառնալու էին կորպուս, պետք է գնային Ղարաբաղ, վերականգնեին հայ մելիքների իշխանությունները, օգնեին շահի տիրապետությունից ազատվել ձգտող ադրբեջանական խաներին, որից հետո գալու էին Կուրի ու Արաքսի միացման վայրը և այնտեղից կապ էին հաստատելու Վ. Զուբովի զորքերի հետ⁶⁶:

Աշնանը ռուսական զորքերը շարժվելու էին դեպի հարավ՝ «Աղա Մուհամադ խանի իշխանությունը և ուժը ունչացնելու համար», իսկ նավատորմը դեսանտ էր հանելու Գիլանում՝ շահի եղբայր Մուրթազակովիին այնտեղ խան դարձնելու համար (վերջինս գտնվում էր Ռուսաստանում և վայելում ռուսաց կառավարության վստահությունը)⁶⁷:

Մինչ Ռուսաստանում արշավանքի պատրաստություններ էին տեսնում, Անգրիկովկասում սկսվում են նոր կռիվներ: 1796 թ. գարնանը Աղա Մուհամադ շահին լուր է հասնում, որ խորասանում իր դեմ խռովություններ են սկսվել, մարտ ամսի կեսերին նա թողնում է Մուղանի դաշտը և դնում խորասան: Օգտավելով շահի բացակայությունից, Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը որոշում է վրեժխնդիր լինել Գանձակի Ջավադ խանից, որը 1795 թ. արշավանքի ժամանակ օգնել էր Աղա Մուհամադ շահին: Իբրահիմին է միանում նաև Ումմա խանը և նրանց զորքերը պաշարում են Գանձակը: Գանձակի վրա է արշավում նաև Հերակլ II-ի 3000-անոց զորքը՝ արքայազն Ալեքսանդրի հրամանատարությամբ, բայց պարենի պակասի պատճառով վրաց զորքը ցրվում է: Մայիս ամսին Գանձակի տակ մնում են ընդամենը հարյուր վրացական զինվորներ⁶⁸:

Գանձակի պաշտպանները ծանր պայմաններում էին: Նրանց շարքերը նոսրացնում էին սովն ու վարակիչ հիվանդությունները: Շուտով Իբրահիմ և Ումմա խաները լուր են ստանում, որ Հերակլը 7000-անոց զորքով գալիս է Գանձակի վրա: Զկամենալով հաղթության պտուղները կիսել նրա հետ, նրանք շտապ հաշտություն են կնքում Ջավադ խանի հետ և ռազմատուգանք վերցնելով, հեռանում այնտեղից⁶⁹:

Երբ Գանձակը պաշարված էր, իր գաշնակցին օգնելու համար Աղա Մուհամադ շահը կարգադրում է Երևանի և Նախիջևանի խաներին օգնության հասնել Ջավադ խանին: Խաները չկամենալով պատերազմել, շատ դանդաղ են պատ-

⁶⁶ Տե՛ս *Н. Дубровин, История войны...*, т. III, էջ 80.

⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81—82:

⁶⁸ Տե՛ս *„Грамоты...“*, т. II, вып. II, էջ 152:

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

րաստություններ տեսնում և ճանապարհ են ընկնում այն ժամանակ միայն, երբ Զավադ խանն արդեն պատանդներ և ռազմատուգանք էր տվել պաշարողներին⁷⁰,

1796 թվականի դարնանյ կոմս Վ. Ա. Զուբովյ ժամանում է Ղզլար, այնտեղ է գալիս նաև Հ. Արղուժյանը, որը հրավիրված էր արշավանքի ժամանակ ուղեկցելու կոմսին։ Հ. Արղուժյանը Անդրկովկասի վերաբերյալ բավականին տեղեկություններ է տալիս նրան և բացի այդ, գրավոր զեկուցագիր է ներկայացնում, որով խնդրում է օգնություն ցույց տալ հայ ժողովրդին։

1796 թվականի ապրիլի 18-ին ռուսական զորքերը Ղզլարից շարժվում են դեպի հարավ։ Մայիսի 10-ին գրավում են Դերբենդը։ Հ. Արղուժյանը տեղի հայերին և Անդրկովկասի հայ բնակչությանը հորդորում էր ամեն կերպ օգնություն ցույց տալ ռուսական զորքերին⁷¹։ Շուտով ռուսներին են հանձնվում նաև Ղուբան ու Բաքուն։ Հերթը հասնում է Գանձակին։ Ռուսական զորքերի այս հաջողությունները պայմանավորված էր նաև այդ վայրերի հայ և ադրբեջանցի աշխատավորների մեծ աջակցությամբ։ Հայտնի է, որ Դերբենդը ռուսներին հանձնվեց քաղաքային բնակչության ճնշմամբ և որ Բաքվի բնակիչները ուրախությամբ ընդունեցին Վ. Զուբովի կոչը և կամավորապես քաղաքի դռները բաց արեցին նրա զորքերի առջև։

Ուշագրավ է, որ կոմս Զուբովի արշավանքի ժամանակ Հ. Արղուժյանը նամակագրական կապ է ունեցել մեծ զորավար Ա. Վ. Սուվորովի հետ և արշավանքի մասին տեղեկություններ հաղորդել նրան⁷²։

1796 թվականի աշնանը կոմս Վ. Զուբովը համալրում է ստանում և հոկտեմբեր ամսին մի զորաջոկատ՝ գեներալ Ս. Մ. Ռիմսկի-Կորսակովի հրամանատարությամբ ուղարկում Գանձակի վրա, դեպի ուր պիտի շարժվեին նաև Թիֆլիսում եղած ռուսական զորքերը։ Քաղաքը գրավելուց հետո նրանք պետք է միանային և ուղևորվեին Քուռ և Արաքս գետերի խառնվելու վայրը, որտեղ նրանց էր սպասելու Վ. Զուբովը՝ զորքերի հիմնական մասով։

Գեներալ Ռիմսկի-Կորսակովի զորամասը արշավանքի ընթացքում մեծ դժվարությունների է հանդիպում և եթե նրան չօգնեք տեղական հայ բնակչությունը, ժամանակին չէր կարող տեղ հասնել։ Հայ գյուղացիները, որոնք այդ արշավանքի հետ էին կապում մահմեդական տիրապետությունից իրենց ազատագրումը, Հ. Արղուժյանի կոչով օգնության են հասնում ռուսներին՝ պարեն մատակարարում և իրենց սայլերով տեղափոխում զինամթերք⁷³։

Դեկտեմբերի 13-ին Գանձակի Զավադ խանը քաղաքը հանձնում է ռուսներին։ Սակայն շուտով սուրհանդակներ են գալիս Ռուսաստանից և ռուսական զինորդին ետ դառնալու հրաման բերում։ 1796 թվականի նոյեմբերի 6-ին մահացել էր Եկատերինա II-ը և նոր կայսր Պավել I-ը, կամենալով իր ուշադրությունը նվիրել եվրոպական գործերին, չէր ցանկանում շարունակել այդ արշավանքը։

Ռուսական զորքերի հեռանալը ծանր հարված էր անդրկովկասյան ժողովուրդների և մասնավորապես հայերի համար։ Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսն

⁷⁰ Տե՛ս Առ, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 885։

⁷¹ Տե՛ս ЦГВИА, РГА, д. № 280, էջ 3—4։

⁷² Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 2951, էջ 104բ։

⁷³ Տե՛ս Առ, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 894։

այդ օրերին Շ. Շահամիրյանին դրել է. «Առ տարաբախտութեան մերոյ՝ օրհասին մահու ծամանեալ յիշեցելոյ մեծի կայսերուհւոյ, խափանեցաւ գործն օգտակարագոյն աշխարհի, ըստ որում հարազատն նորին նորապսակ յաջորդն դարձաւ առնել ետ զօրացն՝ զամենայն, ընդ ձեռամբ արկեալսն թողլով հնոց տիրողացն աւերչաց»⁷⁴:

Կաթողիկոսը փրկություն հուսալով ռուսներէց, այնուամենայնիւ, չէր մոռացել իրանի գահակալի հարձակման վտանգը և նախազգուշական միջոցներ էր ձեռք առել: Նա ռուսների Գանձակում եղած ժամանակ, շահի վեզիր Հաջի Իբրահիմ խանի խորհրդով, Դավիթ և Հովհաննես վարդապետներին թանկարժեք նվերներով ուղարկում է շահի մոտ, հայտնում նրան իր հպատակութիւնը⁷⁵:

1796-ը ծանր տարի էր ողջ Անդրկովկասի համար: Աղա Մուհամադ շահի արշավանքի հետեանքները ծայրահեղ թշվառության հասցրին ժողովրդին: Հատկապես դժվարին էր Ղարաբաղի, Սյունիքի ու Գանձակի բնակիչների վիճակը: Անողորմ սովը հնձում էր մարդկանց, ստիպում հեռանալ հայրենի վայրերից: Այդ ծանր դրութեան սրտաճմլիկ նկարագրութիւնն է թողել Վարդան Օձնեցին. «Եւ ի սոյն 1796 ամի սկիզբն եղև սաստիկ սովոյ աշխարհին Աղուանից, Արցախայ, Սինեաց և Գանձակայ, քանզի ասպատակ զօրաց Մուհամադ շահի այրեալ էին՝ զարմտիս երկրին, և զնորաբոյս արտորայս կերակուր արարեալ երիվարաց իւրեանց, և զայս սմբակակոխ սպառեալ: Այնքան սաստկացաւ սովն ի յիշեալ տեղիս մինչև պակասեալ սուրբ անասնոց, ուտէին զանսուրբ կենդանիս, և բազումք վաճառէին ի պէտս հացի զգաւակունս իւրեանց, այլք կթուցեալք և նուսղեալք ի սովոյ քայլափոխել ոչ կարէին, այլ անկեալ ի ճանապարհի զողիս փշէին, և շատք ի հեռաւորս գաղթէին, վասն այնորիկ ցիրուցան եղին ամենայն բնակիչք աշխարհին այնմիկ, բազումք ի հայոց և սակաւք ի տաճկաց անցին ի Վրաստան, ի Սօմխէթ, յԵրևան, ի Կարս և յաշխարհն Սարմատացւոց՝ ի Մօզդօք և ի Ղզլար»⁷⁶:

Հեղինակի այս տողերը միանգամայն ճշմարտապատում են, նա հետագայում անձամբ տեսել է այդ գաղթականներից ոմանց և ըսել նրանց պատմութիւնը:

2. Արդությանը Թիֆլիսից գրում է, թե բնակչութիւնը տառապում է սովից, և որ մարդիկ մի կտոր հացի համար վաճառում են իրենց զավակներին, հավատափոխ լինում⁷⁷:

Ծանր էր նաև Արարատյան երկրի վիճակը: Այստեղ ևս զգացվում էր պարենի պակասը: Բացի դրանից, բնակչութիւնը նեղվում էր արտասովոր ձմռան խիստ ցրտերից: Երևանի Ալիկովի խանը նոր հարկեր ու պարտավորութիւններ է դնում բնակչութեան վրա: Ի լրումն այս ամենի, նա հրաման է արձակում Արարատյան երկրից իրեն համար հայ օրիորդներ հավաքել: Իմանալով այս մասին, Ղուկաս կաթողիկոսը կարգադրում է 8 տարեկանից վեր բոլոր աղջիկներին ամուսնացնել, և երբ խանի ծառայողները կամենում են

⁷⁴ «Դիւան», գիրք Ա—Բ, էջ 30—31:

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31:

⁷⁶ Մատենադարան, ձեռագիր № 4331, էջ 91բ—92ա:

⁷⁷ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 2951, էջ 121բ:

իրագործել նրա հրամանը՝ Երևանի խանության մեջ հարեմ տանելու օրիորդ ալլևա չէր մնացել⁷⁸։

Աղա Մուհամադ շահը այս ժամանակ մեծ պատրաստություն է տեսնում Անդրկովկասի վրա կրկին հարձակվելու համար։ Այդ նպատակով նա զենք և զորք է պահանջում Երևանի խանից։ Ղուկաս Կարնեցին 1797 թ. փետրվարի 14-ին դրել է. «Շահն ի մեծի պատրաստութեան է, ոյր սակս և այժմ կրկին 2 (6) թնդանօթս և 7 (4) ղոմբարայս և 11 (1000) գնդակս է խնդրեալ տանիլ ի Դավրէժ, ուր և ինքն ի զարնանամտին իւրեանց զալոց է ճակատիլ ընդ յարուցելոցն։ Խնդրեալ է և զխանն մեր 11 (1000) հեծելովքն երկրիս։ Առ որս եթէ յորպիսի տառապանս կան բնակիչքն երկրիս, խոհեմութեամբդ կարես իմանալ»⁷⁹։

Մուհամադ խանը, որ 1797 թ. հունվարին ոմն Մատթեոսի ձեռքով խնդրանք էր ուղարկել կոմս Զուբովին՝ իրեն օգնելու համար և մերժում ստացել, նորից փորձ է կատարում ռուսներին օգնություն ստանալու։ Նա 25 հոգու ուղեկցությամբ Գևորգ Խուբովին ուղարկում է Թիֆլիս՝ Հ. Արղունյանի մոտ և խնդրում, որպեսզի վերջինս համոզի Հերակլ Թագավորին ու գեներալ Ռիմսկի-Կորսակովին պաշտպանելու իր երկիրը Աղա Մուհամադ շահից։ Նմանօրինակ խրնդրանքով նախիջևանցի Մակար Մելիքովի միջոցով ռուսներին էր դիմել նաև նախիջևանի Քյալբալի խանը⁸⁰։

Քանի որ ռուսական զորքերը Անդրկովկասից հնուանալու հրաման էին ստացել, իսկ Հերակլը շատ թույլ էր, խաների խնդրանքը նորից մերժվում է։ Գ. Խուբովը այս մասին անմիջապես հայտնում է խանին։ Շատ չանցած Երևանի և նախիջևանի խաները հարկադրված մեծարժեք նվերներով ներկայանում են շահին, որը նրանց մեղադրում է դավաճանության մեջ և պատժի ենթարկում։ Խուբովը գրում է, թե նա սպանել կտար Երևանի խանին, եթե նրա մեծամեծներից մի քանիսը գթություն չխնդրեին։ Նա կուրացնում է Քյալբալի խանին, իսկ Երևանի խանին բանտարկում է⁸¹։

Ալիկուլի խանը մի մեծ գումար է պահանջում կաթողիկոսից։ Վերջինս գնում է Երևան, 38 օր մնում է այնտեղ, աշխատելով գոնե մի քիչ պակասեցնել գումարը, բայց չի հաջողվում և պարտամուրհակ տալով ետ է վերադառնում։

Արարատյան երկիրը դարձյալ շատ ծանր վիճակում էր։ Ղուկաս Կարնեցին 1797 թվականի մայիսի 5-ին գրել է. «Իսկ կացութիւն երկրիս յանցեալն և նարդեմիս ի զանազան հարկապահանջութեանց և ի պէս-պէս ծանր գործառնութեանց՝ ի սաստիկ սղութենէ հացի և ամենայն պիտոյից, ի յետին դառնութիւն. չբաւորութեան ժամանել՝ յոգիս են ապաստան և կասկածանօք ապառնի վտանգից թախծիմք առ հասարակ»⁸²։

Այս պայմաններում էր Արարատյան երկիրը, երբ Աղա Մուհամադ շահը, օգտվելով ռուսական զորքերի հեռանալուց, 1797 թվականի զարնանը նոր արշավանք սկսեց դեպի անդրկովկասյան երկրները։ Նախօրոք մի նամակ

⁷⁸ Տե՛ս Մ. Մսերեանց, Պատմութիւն կաթողիկոսաց էջմիածնի ի Սիմէօնէ ցՅովհաննէս, Մոսկուա, 1876, էջ 9։

⁷⁹ Մատենադարան, ձեռագիր № 4501, էջ 407ա։

⁸⁰ Տե՛ս Է. Խոճօս, Описание достопамятных происшествий в Армении, էջ 9—10։

⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10—11։

⁸² Մատենադարան, ձեռագիր № 2922, էջ 33ա։

ուղարկելով Հերակլ II-ին, որով պահանջում էր հնազանդվել իրեն, շահը հուղաֆիրինի կամուրջով անցնում է Արաքսը և շարժվում դեպի Շուշի:

Իբրահիմ խանը այլևս հնարավորություն չունի դիմադրելու, ուստի մի քանի բեկերի հետ միասին փախչում է Դաղստան, ճանապարհին՝ Թարթար գետի մոտ պարտություն մատնելով իր հոռից շահի ուղարկած 2000 հեծյալներին:

Աղա Ռուհամադ շահի զորքերը գրավում են Շուշին և հաստատվելով այնտեղ անարգել սկսում են կողոպտել ու ավերել Ղարաբաղը: Երկար կտեղեր այս վիճակը, եթե 1797 թվականի մայիսի կեսերին իր պալատականների ձեռքով չսպանվեր շահը: Դրանից հետո պարսից զորքը խառնիճաղանջ խմբերով հեռանում է դեպի Իրան, ուր պայքար էր սկսվել իշխանության համար:

Տեղեկանալով շահի սպանության մասին, Ղուկաս Կարնեցին հնարավորություն է ստանում շնորհավորելու Պավել I-ի կայսր դառնալը⁸³:

1797 թվականի հուլիսի 20-ին գրած իր նամակում Ղ. Կարնեցի կաթողիկոսը նկարագրում է հայերի ծանր վիճակը, հայտնում, որ նրանցից շատերը սրի են քաշվել, ոմանք գերի են տարվել, իսկ մնացածները գառն աղքատության մեջ են: Քանի որ իրենց տիրողներն իրենց թշնամիներն են, ուստի և հայերը արժանի չեն համարում նրանց համար աղոթել. հայկական պետականության անկումից հետո եկեղեցին ժամերգություն է կատարում միայն ի պատիվ քրիստոնյա թագավորների և իշխողների: Բայց հայերը առավել ևս պարտական են աղոթել ռուսական թագավորների համար, որոնք միշտ բոլորմած և խնամածու են եղել իրենց նկատմամբ: Պետրոսի ժամանակներից սկսած մինչև Եկատերինա II-ը հայերը ռուսների կողմից «գտնալ են զառատազեղ շնորհան մարդասիրության և զապահովութիւն կենաց իւրեանց»: Եվ այժմ շնորհավորելով Պավել I-ի գահակալությունը, 'կաթողիկոսը խնդրում է հովանավորության տակ առնել հայ ժողովրդին և Ռուսաստանում բնակություն հաստատած հայերի նկատմամբ ճանաչել էջմիածնի հոգևոր իշխանությունը:

Կայսրը բավարարում է կաթողիկոսի խնդրանքը: 1798 թ. փետրվարի 26-ի կայսերական հրովարտական ասված էր, որ Պավել I-ը իր նախորդների՝ Պետրոս I-ի, Եկատերինա I-ի և Եկատերինա II-ի նման հայոց կաթողիկոսին, հայ մեկիքներին, յուզբաշխներին ու կառավարիչներին, այլև ռոջ հայ ազնիվ ժողովրդին» և առանձնապես ռուսական կայսրության սահմաններում բնակվող հայերին, վերցնում է իր կայսերական ողորմածության ու պաշտպանության ներքո և ճանաչում է կաթողիկոսի հոգևոր ու եկեղեցական իշխանությունը Ռուսաստանում հաստատված հայ ազգաբնակչության նկատմամբ⁸⁴:

Արարատյան դաշտի բնակչությունն այս ժամանակ կրկին դժվարին վիճակում էր: Շահի սպանությունից հետո պարսկական մի ջոկատ Շուշիից գալիս է Երևան՝ Ալիկուլի խանի մոտ, որն իր եղբոր սպանության լուրն առնելուց հետո փակվել էր Երևանի բերդում: Ստանալով այդ համալրումը, խանը, Ղուկաս Կարնեցու խոսքերով՝ Շուշի արևելքում և Երևանի դժվարությունն ի գործ արկանել առ քաղաքացիսն և առ մեզ՝ պահանջմունս առնելով⁸⁵:

⁸³ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 2922, էջ 33ր:

⁸⁴ Տե՛ս Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Ռուսական ցարերի և Նապոլեոն I-ի հրովարտականները, № 2:

⁸⁵ Մատենադարան, ձեռագիր № 4501, էջ 459բ:

Երևանցիների համբերությունը սպառվել էր. նրանք զինված դուրս են գալիս խանի դեմ և ստիպում նրան հեռանալ քաղաքից: Շատ չանցած Նախիջևանից բերված զորքի օգնությամբ Երևանում հաստատվում է Մակվի սուլթանի որդի Հասան խանը: Վերջինս Երևանում իշխում է ընդամենը մեկ ամիս և այդ ընթացքում նորանոր հարկեր դնում առանց այդ էլ վերջին աղքատության հասած բնակչության վրա:

Իրանի նորընծա Ֆաթալի շահը, տերության հյուսիսային սահմաններն ամրապնդելու շահերից ելնելով, որոշում է ազատ արձակել Երևանի, Խոյի ու Նախիջևանի խաներին՝ իրենից կախյալ մնալու պայմանով: Շահի տված զորքի ուղեկցությամբ Մուհամադ խանը վերադառնում է Երևան, որտեղից 1797 թ. սեպտեմբերի 15-ին հեռացել էր Հասան խանը:

Քաղաքական հեղհեղուկ պայմանների, անվերջանալի կռիվների հետևանքով տնտեսապես ծայր աստիճանի քայքայված բնակչությունը այդ ժամանակ մի նոր ծանր փորձություն էր սպասում: Երկրում սկսվում է ժանտախտը, որը զնալով սաստկանում է և անգամ ստեղծվում է արտոգաղթի վտանգ:

1798 թ. գարնանը սկսվում են նոր կռիվներ: Լուրեր են հասնում, որ Խոյի խանը թշնամացել է շահի հետ և Ուրմիայի ոս Նախիջևանի խաների հետ միացած կամենում է արշավել Երևանի վրա: Երկրում սկսվում է մեծ իրարանցում: Թողնելով ամեն ինչ, բնակչությունը հավաքվում է ամրացված վայրերում, սակայն արշավանքը տեղի չի ունենում և մարդիկ վերադառնում են իրենց տները: Մեկ ամիս անց նորից խուճապ է ստեղծվում. «Դարձեալ ալեկոծեցան սաստիկ, քան զառաջինն»,—գրում է Ղուկաս կաթողիկոսը⁸⁶: Բայց այս անգամ էլ Զաֆարկուլի խանը չի կարողանում իրագործել արշավանքը, որովհետև նրա ապստամբությունը ճնշելու համար Թավրիզ էր եկել Սուլեյման սարդարը: Զաֆարկուլիի կողմնակիցները լքում են նրան, իսկ ինքը փախչում է Թուրքիա: Նրան են հետևում նաև Խոյի հազարավոր բնակիչներ:

1798 թվականի վերջերին Երևանի խանը շահից Երևանում իշխելու ֆեռման է ստանում, որի դիմաց նրանից պահանջվում է 300.000 ոտլի և պատանդներ: Խանը չի ցանկանում այդքան գումար վճարել և բանակցություններ է սկսում Վրաստանի հետ՝ օգնություն ստանալու համար:

1799 թվականի կեսերին Սուլեյման սարդարը գահաժառանգ Աբբաս Միրզայի հետ գալիս է Սալմաստ՝ Երևանի ու Խոյի վրա արշավելու նպատակով: Երևանի ու Խոյի խաները միավորում են իրենց ուժերը և ընդառաջ գնում գահաժառանգի զորքերին: Ճակատամարտն ավարտվում է վերջիններիս հաղթանակով: Խոյը նվաճվում է: Սուլեյմանը բանակցություններ է սկսում Երևանի խանի հետ և հրավիրում նրան շահի մոտ, բայց խանը հրաժարվում է:

Չնայած ռուսական հրամանատարությունը փորձեր էր անում բանակցությունների միջոցով պարսիկներին ետ պահել Անդրկովկասի վրա հարձակվելու մտադրությունից, սակայն Ֆաթալի շահը շարունակում է արշավանքի պատրաստությունները: 1800 թվականի գարնան վերջերին նրա զորքերը Աբբաս Միրզայի ու Սուլեյման սարդարի հրամանատարությամբ դուրս են գալիս Թավրիզից և ուղղվում դեպի Երևան: Այս մասին էջմիածնի միաբանները գրել են, «Վերստին բորբոքեցաւ բոցն պարսկական բռնութեան յայսկոյս: Յորմէ

⁸⁶ Մատենադարան, ձեռագիր № 4501, էջ 463բ:

դարհուրեալ ամենայն ընակիչք երկրիս, իշխօզն ամրացաւ ի դղեակն և այլքն ամենեքեան տարագիր եղեն յայգր և յայլ կողմ»⁸⁷։

Պարսից զորքերը շուտով մտնում են Արարատյան դաշտ և բանակ դնում Արաքսի ափին։ Սկսվում են բանակցություններ՝ Երևանը հանձնելու վերաբերյալ։ Խանը մերժում է և օգնության խնդրանքով դիմում Վրաստանի ու ռուսաց հրամանատարություններ։ Վրաստանում ռուսական կառավարության լիազոր միևիստր Կովալենսկին և Գիորգի XII թագավորը խոստանում են օգնել։ Շուտով պարսից թագաժառանգի զորքերը պաշարում են Երևանը։ Սակայն նրանք թնդանոթներ չունենին և այնքան էլ հաջողությամբ չեն գործում բերդականների դեմ։ Ավելին, բերդականները կարողանում են մի քանի անգամ դուրս գալ բերդից և հակահարձակման անցնել։

Այս ընթացքում Աբբաս Միրզան նամակ է ուղարկում Գիորգի XII-ին և պահանջում ենթարկվել իրեն, հակառակ դեպքում սպառնում է հարձակվել Վրաստանի վրա։ Իմանալով այդ մասին, Պավել I կայսրը կարգադրում է Վրաստան ուղարկել զորային նոր միավորումներ, որը Աբբաս Միրզային ստիպում է հրաժարվել Վրաստանի վրա հարձակվելու մտքից։ Երբ Երևանի խանը պարտավորվում է ռազմատուգանք վճարել, Աբբաս Միրզան վերացնում է Երևանի պաշարումը և 40 օր Արարատյան երկրում մնալուց հետո, իր զորքերով հեռանում է այնտեղից։

Այս նոր արշավանքը ցույց տվեց, որ Իրանը չէր հաշտվել Անդրկովկասը կորցնելու մտքի հետ։ Ուշագրավ է Երևանի խանի բռնած դիրքը։ Հարձակման վտանգի դեպքում նա օգնության խնդրանքով դիմում էր վրացիներին ու ռուսներին, ձևացնելով, թե ցանկանում է մտնել ռուսական հովանավորության տակ։ Սակայն իրականում նրա նպատակն էր անկախ լինել թե պարսից շահից, թե ռուսներից ու վրացիներից։ Այս էր պատճառը, որ պարսկական վտանգի վերացումից հետո նա ոչ միայն մոռացավ խոստումները, այլև աշխատեց ընդլայնել իր տիրապետության սահմանները՝ շխուսափելով անգամ զինված ընդհարումների մեջ մտնել Վրաստանի հետ։ Այսպես, դեռ մեկ ամիս էլ չէր անցել Աբբաս Միրզայի հեռանալուց, երբ նա զորք ուղարկեց Շորագյալ, այն վրացիներից գրավելու համար։ Չնայած Գիորգի XII-ը իշխան Ցիցիանովի հրամանատարությամբ 400 զինվոր ուղարկեց Շորագյալ, սակայն խանի զորքը հարձակվեց այդ խմբի վրա, պարտության մատնեց նրան, գրավեց և ավերեց Շորագյալի ամրոցը։ Շորագյալի շրջանին տիրելուց հետո, խանը մտադիր էր գրավել նաև Փամբակը, որն իրեն էր շնորհել Աղա Մուհամադ շահը։ Ի պատասխան դրա ռուսները զորքերը մոտեցրին Երևանի խանության սահմաններին, և խանը ստիպված եղավ հրաժարվել Փամբակը գրավելու մտադրությունից։

Այս ընթացքում Վրաստանի դրուժյունը գնալով ծանրանում էր։ Մի կողմից թուրքական ու պարսկական պետությունների հարձակման վտանգը, ինչպես նաև լեռնականների անընդհատ հարձակումները, մյուս կողմից էլ երկրում իշխող ֆեոդալների և առաջին հերթին թագավորական ընտանիքի անդամների միջև եղած հակասություններն ու անվերջ պայքարը ուժասպառ էին արել երկիրը։ Միակ փրկությունը Ռուսաստանին միանալու, ռուսական զենքի պաշտպանությանն ապավինելու մեջ էր, որը տեղի ունեցավ Գիորգի XII-ի

⁸⁷ Մատենադարան, ձեռագիր № 2922, էջ 73ա։

մահվանից մոտ մեկ տարի հետո: 1801 թ. սեպտեմբերի 12-ին Ալեքսանդր I-ի հրովարտակով վերացվեց վրաց թագավորությունը և Վրաստանը վերջնականապես միացվեց Ռուսաստանին: «Այդ նշանավոր օրվանից,—գրում է վրաց գրող Ի. Շավճավաձեն,—Վրաստանը հանգստություն ձեռք բերեց: Հավատակից երկրի հովանավորությունը ցրեց վախը թշնամու հանդեպ, որն ուզում էր գրավել Վրաստանը: Տագնապալից, խռշտանգված երկիրը ազատվեց ավերումից և ջախջախումից, հանգստացավ պատերազմներից և հարձակումներից»⁸⁸:

Պատմական այդ իրադարձությունը ոչ միայն նշանակալից երևույթ էր վրացիների, այլև անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների կյանքում, որովհետև դրանով սկիզբ դրվեց ողջ Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու գործին: Ռուսական կառավարության առաջնահերթ խնդիրներից մեկն այժմ Երևանի գրավումն էր:

⁸⁸ А.А. Олонекский. Из истории великой дружбы (Очерки из истории грузино-русских взаимоотношений в первой половине XIX столетия), Тбилиси, 1954, էջ 3.